یۆهانس دونز سکوتس
دابڕینی لاهووت له فه‌لسه‌فه

د. حه‌مید عه‌زیز
(زانکۆی سه‌لاحه‌دین - کۆلێژی ئاداب)

پێشه‌کی

١- ڕابه‌رێکه له ڕابه‌رانی فه‌لسه‌فه‌ی سکولاستی سه‌ده‌ی سێزده، ئه‌گه‌رچی نزیکه‌ی چل ساڵ پتر نه‌ژیاوه، به‌لام به‌رهه‌می لاهووتی و فه‌لسه‌فه‌یی ئه‌وتۆی له‌پاش به‌جێماوه ده‌کرێ له ڕیزی تۆماس ئه‌کوین و ڕابه‌ره گه‌وره‌کانی ئه‌و فه‌لسه‌فه‌یه دابنرێ. به‌پێی سه‌رچاوه‌کان به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌کوینییه‌وه هه‌وڵی داوه کایه و ده‌قه‌ری ژیر و سرووش، فه‌لسه‌فه و لاهووت پتر له یه‌کتری جیا بکاته‌وه و دایان ببڕێ. یه‌که‌م فه‌یله‌سووفی لاهووتییه که ڕه‌بی فه‌لسه‌فه‌ی له ڕه‌بی لاهووتی و مه‌سیحییه‌کان جیاکردۆته‌وه. یۆهانس دونز سکوتس ساڵی ١٢٦٦ز له سکۆتله‌نده- به‌ریتانیا- له دایک بووه و له زانکۆی ئۆکسفۆرد خوێندوویه‌تی. دوای ته‌واوکردنی کاری دکتۆری- لاهووت فه‌لسه‌فه- له پاریس و زانکۆی کۆلۆن (کۆلۆنیای) ئه‌ڵه‌مانیا، وه‌ک مامۆستا چالاک و ده‌ستبه‌کاربووه، سه‌ر به مه‌زهه‌بی فره‌نسیسکان بووه. شاره‌زاییه‌کی باشی له فه‌لسه‌فه و جیهاندیدی ئه‌رستۆ و بوعه‌لی سینا و ئبن ڕوشددا هه‌بووه، له به‌رهه‌مه‌کانیدا چه‌ند جارێک ناوی هێناون. هه‌وڵی داوه ساغی بکاته‌وه که ئه‌و ئه‌نجامه‌ی ئه‌کوینی دوای کۆششێکی زه‌به‌نده پێی گه‌یشتووه گوایه فه‌لسه‌فه‌ی ئه‌رستۆ و لاهووتی مه‌سیحی پێکه‌وه دێنه‌وه و له‌گه‌ڵ یه‌کتری هه‌ڵده‌که‌ن، دروست نییه و له جێگای خۆیدا نه‌بووه. سکوتس له‌و باوه‌ڕه‌دا بووه که ئه‌م دووانه دوو بابه‌تی له یه‌کتری جیاوازن و ئه‌گه‌ر ڕسته‌یه‌ک، ده‌سته‌واژه‌یه‌ک له فه‌لسه‌فه‌دا ڕاست و دروست و ڕه‌وابێ، مه‌رج نییه له لاهووتدا به هه‌مان سروشت و شێواز بێت، هه‌روه‌ها پێچه‌وانه‌ی ئه‌و ڕسته‌یه‌ش ڕاسته، ئه‌گه‌ر بابه‌تێک له لاهووتدا په‌سند بێت مه‌رج نییه له

فەلسەفەدا وابێ. لاهووت بابەتی بڕواوئیمانە و هیچ پێوەندییەکی ناچارەکی بە ژیرەوە نییە. ئەو لە یەکتری جیاوازبوونە بەو واتایە نییە کە ئەو بابەتە دژ بە یەکترین و لەگەڵ یەکتری ناکۆکن، چونکە بە باوەڕی سکوتس لاهووت بابەتێکی پراکتیکی- کردەکییە و پێوەندی بە بڕواوئیمانی مرۆڤەوە هەیە. بەم بۆچوونەی دڵسۆزی خۆی بەرانبەر بە کڵێسەی مەسیحیەت ساغ کردۆتەوە.

وەک هەموو فەیلەسووفەکانی وڵات و دەڤەری بەریتانیا (ئینگلیز) پتر بایەخی بە بابەتی تاک داوە و خستوویەتییە سەرو و هەمەکی و گشتییەوە، بۆیە دەکرێ بە جۆرێک لە نۆمینالیست- ڕیئالیستێکی میانڕەو- بە واتای سەردەمی خۆی، دابنرێت. دونز سکوتس Duns Sctus تاڕادەیەک ڕێچکەی باوی فەیلەسووفەکانی پێشوو و سەردەمی خۆی شکاندووە و بە ئاراستەیەکی تردا قەڵەمەکەی خستۆتەکار. پێشتر واباو بوو دۆگمەکانی ئایین و بڕوای کڵێسەی مەسیحی، ڕەب، جیهان و مرۆڤ بکرێن بە کەرەسەی توێژینەوەی فەلسەفە، سکوتس ئەوەی نەکردووە، بەڵکو بیروبۆچوونی فەیلەسووفەکانی دەربارەی ئەو بابەتانەی ناومان هێنان و جۆر و شێوازی هزرییان و میتۆدەی(١) سەلمێنە و ساغ کردنەوە و فەلسەفەکەیانی کردووە بە کەرەسەی توێژینەوە فەلسەفەییەکەی. دەکرێ ئەو هەڵوێستەی سکوتس بە ڕێگا خۆشکەری فەلسەفەی کانت لە سەدەی حەڤدەدا دابنرێت.

زانین و بڕوا

١- پێوەندی نێوان زانین و بڕوا کە لە فەلسەفەی ئیسلامیدا بە (ئەقڵ و نەقڵ) و لە فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەورووپادا بە پێوەندی نێوان فەلسەفە و لاهووت، نێوان ژیر و سرووش (وەحی) ناوبراوە، بابەتێک بووە لەو بابەتانەی تێکڕای فەیلەسووف و لاهووتییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست (بەهەر سێ ئایینەکەوە) بەشێوازێک لە شێوازەکان سەرگەرمی توێژینەوە و بەلایەکدا خستنی بوون. بەلایەکدا خستنەکە ئەگەرچی ئەوپەڕی زیرەکی و قەڵەم ڕەنگینی لاهووتی و فەیلەسووفەکانی نیشان داوە، بە تایبەتی زمانی شرۆڤەکردن و شی کردنەوەی بابەتەکە، بەڵام لەوە بەو لاوە نەبووە کە تای تەرازوو بەپێی جیهاندیدی لاهووتی و فەیلەسووفەکە بەلای لایەک لەو دوو لایەنەدا لاسەنگ کراوە، یان هەوڵ دراوە هەردووکیان پێکەوە بگونجێنن و پێکەوە بێنەوە.

ئەو کێشەیە پتر سروشتێکی لاهووتی هەیە و بڵاوبوونەوەی ئایینە ئاسمانییەکان و بوونیان بە کولتووری کۆمەڵگای ئەو گەلانەی ئایینەکە تێیاندا بڵاوبۆتەوە، هۆکاری سەرەکی وورووژانی ئەو بابەتە کێشە ئاسایە بووە. هەندێک جار بابەتەکە لە چەند پرسیاری لە وردەکاریدا جیا و لە چوارچێوە گشتییەکەدا وەک یەک، هاتۆتە بەرچاو ئایا دەکرێ دوو جۆرە ڕاستی (هەقیقەت) و دوو سەرچاوەی ناسینی ڕاستی هەبێت؟! ئەگەر ڕاستی بە ڕێگای سرووش (ئایین) هاتبێ ئەی دەبێ ڕۆڵی ژیر کە پەروەردگار بە مرۆڤی بەخشیوە چی بێت؟! دەکرێ دوو جۆرە ڕاستی هەبێت؟ ئایا ئەگەر وەڵامەکە بە «ئا» بوو چۆن جیاوازی نێوان دوو ڕاستییەکە لێک دەدرێتەوە؟ ئەگەر ڕاستی بە تەواوەتی ڕاستی بێت دەکرێ لە یەک ڕاستی پتر هەبێت و لە یەکتری جیاواز بن؟!

دونز سکوتس (١٢٦٦-١٣٠٨ز) وەک ڕابەرێکی مەزهەبی فرەنسیسکان و دڵسۆزێکی ئایینی مەسیحی هەوڵی داوە لەکاتی تاووتوو کردنی ئەو بابەتە لە چوارچێوەی ڕێسا و ڕێوشوێن و دۆگماکانی کڵێسەی مەسیحی نەچێتە دەرەوە. پرۆفیسۆر پاول دویسن لەو بارەیەوە وتوویەتی:

«ئەو پلە و پایەی دونز سکوتس لە فەلسەفەی سکولاستی مەسیحیدا هەیەتی وەک ئەو مەڵبەندەیە کە ئەلغەزالی لە فەلسەفەی ئیسلامیدا هەیبووە» (٢)

هەردووکیان، بەو قسەیە بێت، بڕواوئیمانێکی وشکی سەلەفییان بە فەلسەفەیەکی فراوان و بەرینی گومانکارییەوە بەند کردووە.

بە باوەڕی من ئەو بەراوردەی نێوان ئەو دوو لاهوتییە- فەیلەسووفە لەبەر دوو خاڵ لە جێگای خۆیدا نییە:

یەکەم: لە کاتێکدا غەزالی بە توندی هێرشێکی بێ بەزەییانەی کردۆتە سەر فەلسەفە و ویستوویەتی لە مەیدان دووری بخاتەوە، دونز سکوتس کۆشاوە کایە و دەڤەری فەلسەفە و لاهووت وەک دوو بابەتی لەیەکتری جیاواز لەیەکتری بە دوور بگرێ. غەزالی تۆمەتی گومڕایی لە پارسەنگی فەیلەسووفەکان ناوە و سکوتس ئەمەی نەکردووە.

دووەم: غەزالی بەو هێرشەی فەلسەفەی ئەرستۆی لاواز کردووە و جێگا و شوێن پێیەکەی لەق کردووە بۆ ئەوەی فەلسەفەی نیمچە لاهووتی ئەفلاتوونیزمی نوێ جێگاکەی بگرێتەوە. سکوتس بە پێچەوانەوە دژی فەلسەفەی ئەرستۆ نەبووە. غەزالی بەدرێژایی ژیانی دژی فەلسەفە نووسیویەتی و لاهووتییە مەسیحییەکە ویستوویەتی سوود لە فەلسەفەی ئەرستۆ و بوعەلی سینا وەربگرێ بۆ خزمەتکردنی لاهووتەکەی. کەس لاری لەوە نییە کە هێرشی ئەبو حامیدی غەزالی بۆ سەر فەلسەفە ئەنجامێکی ترسناکی لێکەوتۆتەوە، ئەنجامی پاشەکشەکردنی کولتووری ناوچەکە بە گشتی کە تاوەکو ئەمڕۆش لە دەستی دەرباز نەبووە.

٢- بەلای سکوتسەوە ئەو زانیارییەی فەلسەفە دەربارەی ڕەب دەیداتە دەست بەس نییە و مرۆڤ لەو بارەیەوە چاوەڕوانی زانیاری لەسەرچاوەکانی بڕواوئیمان و ئایین دەکات. ڕەب لەلای خۆیەوە ناکرێ ببێ بە بابەتی میتافیزیک، ئەوی بابەتی میتافیزیکە بوون خۆیەتی. ڕەب دەکرێ تەنیا بەهۆی ئایین و لاهووتەوە شت لە بارەیەوە بزانرێ(٣). بەم پێیە سکوتس کۆشاوە میتافیزیک بە ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە لە بابەتی لاهووت جیابکاتەوە. دەکرێ ئەو هەوڵە بەوە دابنرێت کە لاهووت دیسپلین و میتۆدە و بابەتی سەربەخۆی خۆی هەبێ و پەنا نەباتە بەر کەرەسەی فەلسەفە و میتافیزیک، لاهووت وەک زانینێکی پراکتیکی کردەکی سنووری ئەو ڕاستییانە کە فەلسەفە دەیانداتە دەست دەبەزێنێ و تێدەپەڕێ. ڕاستە فام و مێشکی مرۆڤ بەپێی پەنابردنە بەر ڕاستییەکانی سرووش (وەحی) دەتوانێ ڕاستییەکانی فەلسەفە بزانێ، بەڵام پشت ئەستوور بە ئایین و بنەماکانی زۆر خەسڵەتی ڕەب هەیە لە توانای زانینی میتافیزیکیدا نییە پەیان پێ بەرێت، بۆیە ڕاستییەکی گومان هەڵنەگرە کە لاهووت لە فەلسەفە بەکارتر و گرنگتر و پایە بەرزترە، چونکە ئەو زانینەی بەهۆی لاهووتەوە دەستگیر دەبێت خۆی لەخۆیدا مەبەست و ئامانج نییە، بەڵکو خزمەتی ئامانجێکی پراکتیکی دەکات کە مرۆڤ ڕووی تێدەکات و هەوڵی بۆ دەدات، بۆیە دەکرێ بگوترێ لاهووت پتر بەلای ویست و ئیرادەوەیە، نەک بە لای ژیر و فەلسەفەوە. فەلسەفە بەدوای زانینێکدا وێڵە کە بە هێز و توانای گیان دابین دەبێت و پەکی لەسەر سرووش (وەحی) ناکەوێ. بەم جۆرە سکوتس کۆشاوە سەربەخۆیی لاهووت لە بەرانبەر فەلسەفەدا پشت ڕاست بکاتەوە بەبێ ئەوەی لە بایەخ و پلە و پایەی فەلسەفە کەم بکاتەوە. لاهووت و فەلسەفە دوو بابەتن لە ڕوخسار و ناوەڕۆک و بابەتدا، لە میتۆدە و دوا ئامانجدا لەیەکتری جیاوازن لاهووت بایەخ بە بابەتی گیانی سەرو و سروشت دەدات، فەلسەفە ئەو ڕاستییانەی ژێری مرۆڤ بە توانای سروشتی خۆی دەتوانێ پەردەیان لەسەر لابدات و بەدەستیان بهێنێ، دەکاتە کەرەسەی توێژینەوە.

ڕەب: بەڵگە و خەسڵەت

١- دوور نارۆین ئەگەر بڵێین، پشت ئەستوور بەسەرچاوەکان، بابەتی ڕەب، بوونەکەی، بەڵگە هێنانەوە بۆ ساغ کردنەوەی ئەو بوونە ترانسندێنتییەی، تایبەتمەندی و خەسڵەتەکانی کە لە زانستی کەلامدا بە (صفات) ناوبراوە، بابەتێکی سەرەکی تری فەلسەفە و لاهووتی سەدەکانی ناوەڕاست بووە کە فرەترین کات و باشترین مێشک و ڕەنگینترین قەڵەم بۆی خراونەتە کار. ئەگەر لە هەندێک لایەنی وردەکاری ئەو بابەتە بەپێی سێ ئایینەکە (جوولەکە، عیسایی، ئیسلام) جۆرە جیاوازییەکی بیروبۆچوون بێتە بەرچاو، یان وادەربکەوێ کە ئەو جیاوازییە هەندەکییە سەر ئاو کەوتووە، ئەوە لە چوارچێوەی جیهاندیدە گشتییەکەدا لەیەک چوون و نزیکییەکی سەرنجڕاکێش لەنێویاندا بەرچاو دەکەوێ. ئەو جیاوازییە پتر لەوەدا دەرکەوتووە کامیان بە بنەڕەت و کامیان بە لق و یاریدەدەر دابنرێ، ژیر، یان سرووش، فەلسەفە، یان لاهووت؟! لە جیهاندیدی دونز سکوتسدا ئەو لایەنە بە تەواوەتی هەست پێ دەکرێ. سکوتس ئەگەرچی خۆی لاهووتییە پتر لەوەی فەیلەسووف بێت هەوڵی داوە و لەو هەوڵەیدا سەرکەوتوو بووە، فەلسەفە و لاهووت، هەر نەبێ لە بابەتەکانیاندا کە سەرگەرمی توێژینەوەیان بووە، لە یەکتریان دابڕێ و جیایان بکاتەوە. ئەو کۆششە سەرکەوتووەی کردوویەتی و لە مێژووی فەلسەفەدا بۆی تۆمار کراوە لەسەردەمی خۆی و دواتر ئەنجامی ئەوپەڕی گرینگی لێکەوتۆتەوە. بەلای سکوتسەوە میتافیزیک و فیزیک و لاهووت سێ بابەتی ناوەڕۆک و ڕوخسار لە یەکتری جیاوازن، بۆیە دەبێ

لەیەکتری داببڕێن و جیابکرێنەوە. لاهووت بەپێچەوانەی دووەکەی ترەوە بابەتێکی پراکتیکی کردەکییە پشت بە سرووش و بڕواو باوەڕ دەبەستێ و پەنا دەباتە بەر ویست و ئیرادەی مرۆڤی ئیماندار. لاهووت فەلسەفە نییە و هیچ دیسپلینێکی تیۆرییانە نییە، بەڵکو بریتییە لە دیسپلینێکی کردەکی پراکتیکییانە، بەپێی بنەماکانی سرووش شتێک ناداتە دەست سروشتێکی زانینی هەبێ، بەڵکو شتێک دەڵێ: مرۆ چی بکات. لاهووت و سرووش هیچ جۆرە زانیارییەکی میتافیزیکی نادەنە دەست، بەڵکو چەند بەهایەکی کردەکی بە مرۆڤ دەبەخشن، لێرەوە فەلسەفە ئەو ئامرازە، ئەو بابەتە نییە کە لە کاروباری لاهووت و ئایین و بڕوادا پەنای بۆ ببردرێ و پشتی پێ ببەسترێ، ڕاستە فەلسەفە و فەیلەسووفان باسی ڕەب و ژیان و مردن و گیان دەکەن، بەڵام ئەو چەمکی (ڕەببە)ی فەلسەفە گەڵاڵەی کردووە و دەیخاتە پێش چاو بەهیچ جۆرێک بایەخ و واتا و دەلالەتێکی لاهووتی ئایینی نییە(٤) بەم پێیە سکوتس زیرەکانە کێشەی پێوەندی نێوان ژیر و بڕوا، فەلسەفە و لاهووت و ئایینی بەلایەکدا خستووە کە دواتر بزاڤێکی لێکەوتەوە بەتەواوەتی بیروبۆچوونی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە، بزووتنەوەی جیاکردنەوەی ئایین لە سیاسەت و فەلسەفە.

جیاکردنەوەی فەلسەفە لە لاهووت و کێشانی سنووری نێوانیان بە بڕیارێکی زیرەک و بوێرانەی سەردەمی خۆی دادەنرێت. بڕیارێک ڕاست و دروست کێشەیەکی هەڵبەستراوی ئەوتۆ کە پشت ئەستوور نییە بە هیچ بنەمایەکی ژیر و مەنتیق، هەوڵ بدرێ بە مەنتیق و ژیر پاساو بدرێ، بەلایەکدا خستووە بڕوائیمان کارێکی تاکەکەسییە و توندوتۆڵ بە هەست و نەست و ویست و ناخی دەروونی ئەو کەسەوە بەندە کە باوەڕی پێ هێناوە. هیچ هێزێک نییە بتوانێ بابەتێکی ناژیرەکی ناخ و دەروون بە بنەماکانی ژیر ساغ بکاتەوە.

زاڵ کردنی بابەتێک لەو دوو بابەتە بەسەر ئەوی تردا بەهیچ شێوازێک پاساو نادرێ، ئەو پرۆسەیە خۆی لەخۆیدا مەبەست و ئامانجی پێشییانەی هەیە و لای تەرازووەکە بە لایەکدا لاسەنگ دەکات بۆ سوود و قازانجی ئەو مەبەستە خۆی. مرۆڤ ئەگەر لەناخی دڵ و دەروونیدا بڕوای بە شتێک هێنا هیچ بەڵگەیەکی ژیر و مەنتیق گەرمی و تەوژمەکەی سارد ناکاتەوە و دڵی بڕوایەکەی کرمێ نابێ.

٢- سکوتس کە مامۆستای لاهووت بووە و لە سێ زانکۆی بەناوبانگی سەردەمی خۆی وانەی گوتۆتەوە (زانکۆی ئۆکسفۆرد، پاریس، کۆڵن) هەستی بەوە کردووە کە دەبێ دەربارەی ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب کە بنەمای کڵێسە و لاهووت و ئایینەکەیەتی هەڵوێست دیاری بکات، بۆیە لە سەرەتاوە پشت ئەستوور بە جیهاندیدی سانت ئۆگۆستین و دۆگمەکانی ئایین و کڵێسەکەی و پەنابردنە بەر فەلسەفەی ئەرستۆ، ئەگەر بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆش نەبووبێ، بەشدارییەک لەم بارەیەوە بکات. بەشدارییەکە کەم بوون و لاوازبوونی ڕۆڵی ژیر و بەهێز و پتەو بوونی بڕوائیمان لە دەڤەری بابەتەکانی ئایینیدا پێوە ئاشکرا و دیارە.

سکوتس ئەو بابەتەی بە دوو پرسیاری گرینگ و سەرنجڕاکێش دەست پێ کردووە:

یەکەم: مرۆڤ کاتێک ئەو پرسیارە دەکات: ئایا ڕەب هەیە؟ دەبێ لەپێشەوە بزانێ بەو پرسیارەی باسی چی دەکات(٥) و مەبەستی چییە؟

لە وەڵامدا لاهووتی سکۆتلەندی دەڵێ: پێویستە ئێمە لە سەرەتاوە بۆچوونێکمان Begriff دەربارەی ڕەب هەبێ چییە و چۆنە؟!

ئیتر چۆن مرۆڤ دەتوانێ بزانێ بوونەوەرێک هەیە ئەگەر لە پێشەوە و پێشەکی دەربارەی ئەوەی بوونەکەی گریمانە کراوە بۆچوونێک (چەمکێکی) نەبێ؟

دووەم: ئایا مرۆڤ لەو ڕەوشەی ئێستایدا پێویستی بەوە هەیە بە ڕێگای ڕێبازێکی تایبەتی، بە شێوازێکی سەرووسروشتییانە کە بەهۆی تیشکی ڕووناکی ژیر نەیتوانیبێ، تێبگەیەنرێت و ناخ و دەروونی ڕۆشن بکرێتەوە(٦)؟!

سکوتس بە تەواوەتی لەو باوەڕەدابووە کە مرۆڤ دەربارەی ڕەب و هەبوونی دەتوانێ دڵنیایی لەو کێشەیەدا بەدەست بهێنێ، بەڵام بەلایەوە ڕۆڵی ژیر لەم بوارەدا لاواز و بێ سوودە، بۆ نموونە هیچ گومانێک هەڵناگرێ بابەتی سێ ڕەنگی ڕەب، دەسەڵات و توانا لە ڕادە بەدەرەکەی، بێ کۆتایی و بێ سنوورییەکەی، هەبوونی هەمیشەیی بێ پابەند بوون بە کات و شوێنەوە چەند دەستەواژەیەکن بە ژیر ناکرێ هیچ شتێک لە بارەیانەوە

بڕیار بدرێ و ناشچنە خانەی دەستەواژەکانی میتافیزیکەوە، چونکە میتافیزیک بابەتی ناوەندی خۆی هەیە کە بریتییە لە بوونی بوونەوەر لەوەدا کە هەبووە و بوونەوەرە.

ئەو پرسیارەی لێرەدا بەهزری مرۆڤدا دێت بەو جۆرەیە: سکوتس دەیەوێ فەلسەفە و ژیر و لۆژیک لە کایە و پاوانی لاهووت و بڕواوئیمان بەدوور بگرێ، ئینجا هەوڵ بدات بە «سەلمێنە و بەڵگەی بڕوا» بوونی ڕەب و نهێنی و دۆگمەکانی کڵێسە و ئایینەکەی پشت ڕاست بکاتەوە، دەبێ بەڵگە و سەلمێنەیەک پشت بکاتە ژیر و لۆژیک چ بەڵگەیەک بێت و چ بایەخێکی ڕاستەقینەی هەبێت؟! ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب بۆ ئیماندار هیچ بایەخێکی نییە، چونکە ئیماندارەکە خۆی هەر لەسەرەتاوە گومانی لە بوونی ئەو ڕەببە نەبووە.

٣- ئەگەر ڕەب بابەتی یەکەم و سەرەکی لاهووت بێ و ڕەبی فەلسەفە بە «بوونەوەری یەکەم» ناوببرێت و ئەو دوو ڕەببە، ڕەبی لاهووت و ڕەبی فەلسەفە لە یەکتری جیاوازبن، دەبێ ئەو بەڵگانە کامانە و چۆن بن کە لاهووتی بەناوبانگ سکوتس بۆ ساغ کردنەوەی بوونی ڕەبی لاهووت هێناونییەوە؟! ئەگەر مرۆڤی ئاسایی بەلای لاهووتەوە بوونەوەرێکی بوون سنووردار و کۆتایی بێت و توانا و هێزی ڕادەیەکی دیاری کراویان هەبێ و لە بەرانبەردا ڕەب بوونەوەرێکی ڕەهای دەسەڵات و توانا بێ سنوور و بێ کۆتایی بێت، چۆن و بە چ ئامرازێک دەکرێ و لە توانادا دەبێ ئەو کەلەبەرەی نێوان «کۆتایی و بوونەوەری بێ کۆتایی» پڕ بکرێتەوە و پردی پێوەندی ناسینی بوونەوەرە ڕەهاکە و ساغکردنەوەی بوونەکەی هەڵببەسترێ؟! لەسەرەتاوە بەلای سکوتسەوە دەبێ زمانی ئاخافتن مشتوماڵ بکرێت. ئەگەر لە میتافیزیکدا بوونەوەری یەکەم هەبێ لە لاهووتدا ئەو بوونەوەرە بە «بوونەوەری بێ کۆتایی» Unendliche Seiende ناودەبرێت. ئەو پرسیارەی کە لێرەدا دووبارە یەخەی مرۆڤ دەگرێتەوە ئەوەیە: ئایا ئەو دوو بوونەوەرە (یەکەم و بێ کۆتایی) بە ڕاستی بوونەوەری ڕاستەقینەن، یان دوو چەمکن بە هزری مرۆڤدا هاتوون و بە دەستەواژە و ڕستە دەربڕیون؟ دەکرێ مرۆڤ بە تایبەتی بوونییە گیانییە- هزرییەکە وا هەرەمەکییانە دابەش بکات، بەشێکی ژیرەکی و بەشێکی ناخ و دەروون و دڵ کە مەڵبەندی بڕواوئیمانە؟! دەکرێ ئەو دوو لایەنە هەروا بە ئاسانی لە یەکتری دابڕین، بەبێ ئەوەی کار لە یەکتری بکەن و پریشکی یەکترییان بەربکەوێ؟! من وای بۆ دەچم، هزرمەند، فەیلەسووف و لاهووتی پەنا بەرێتە بەر هەر ئامراز و مەڵبەندێک بەهیچ جۆرێک لە سنوور و بازنەی مرۆڤییەکەی ناچێتە دەرەوە و ئەوی بیکات و بیڵێ و بیری لێ بکاتەوە هەر لەو سنوورە ناچێتە دەرەوە. بەزاندنی ئەو سنوورەی توانای هزر و ژیر و هۆشی مرۆڤ بە هەر بیانوویەک بێت و لەژێر هەرناو و بابەتێکدا بێت لە دەربڕینی هەست و نەست و ئاوات و ئامانج بەولاوە نابێ. ڕاستی هەڵکەوتی لە ئارادابوو لە توانادا بوو شتێکە و ئاوات و مراز و ئامانج شتێکی ترە و مرۆڤ بە ئاسانی جڵەویان بۆ شل دەکات. ئەو جڵەو بۆ شل کردنە لە پێشێل کردنی بنەماکانی ژیر و مەنتیق بەولاوە شتێکی تر نییە.

٤- سکوتس لە سەرەتادا بۆ سەلماندنی بوونی ڕەب بەو پرسیارە دەستی پێکردووە: ئایا لەنێو بوونەوەراندا بێ کۆتاییەکی هەبووی ڕاستەقینە هەیە، یان نا..؟

لەتاووتوو کردنی ئەم پرسیارەوە دەچێتە سەر سەلمێنەی ئۆنتۆلۆژی سانت ئەنسلم کە بوونی بیرۆکەیەک دەربارەی بوونەوەرێکی تەواوەتی کامڵ لە مێشکدا دەکات بە بنەما و بوونی ڕەببی لە دەرەوەی مێشک و ناخی مرۆڤدا پێدەسەلمێنێ. بەلای سکوتسەوە ئەو سەلمێنەیە ڕاستە، بەڵام لە خۆیدا ڕوون و بێگەرد نییە و ناکرێ بە شێوازی پێشیانە apriori پشت ڕاست بکرێتەوە، چونکە ئەو دەستەواژەیە: بوونەوەرێکی بێ کۆتایی و بێ سنوور، یان ڕەب هەیە پێویستی بە سەلماندن هەیە، چونکە ئەو ڕستەیە کە بوونێک دووپات دەکاتەوە وەک ئەنجام بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا و پێشیانە لە گوتە و چەمکەکەوە ناکەوێتەوە، لێرەدا دوو ڕێگا لەبەردەمدایە:

یەکەم: بڕواوئیمان بە بوونەکەی بهێنم لەوکاتەدا پێویست بە ساغ کردنەوە ناکات.

دووەم: بەڵگەی ساغ کردنەوەی بهێنمەوە.

بەهیچ جۆرێک ئەو چەمکەی ئەو بوونەوەرە دەردەبرێ سادە و ساکار و بێ ناکۆکی نییە، کەوا بوو دەبێ ئەو بوونە بە سەلمێنەیەکی پاشیانە aposteriori پشت ڕاست بکرێتەوە. دەبێ داهێنانەکانی ڕەب بکرێن بە بنەما کە خۆیان کار و داهێنانێکی ڕەبن و بوونەکەی پێ ساغ

بکرێتەوە(٧).

سکوتس ئەگەرچی لەبیرکردنەوەکانیدا ئەوپەڕی وردەکاری و وەستایی بەدی دەکرێت، بەڵام لە بەڵگەکانیدا کە هێناونییەتە شتێکی نوێ بەدی ناکرێت. ئەو بەڵگانەی پشتی پێ بەستوون سێ جۆرن:

یەکەم: بەڵگەی هۆیەکی.

دووەم: بەڵگەی ئامانجەکی سروشت و گەردوون.

سێیەم: بەڵگەی پلەکانی کەماڵ و تەواویتی و(٨) شکۆمەندیی. Erhabenheit.

بەو سێ بەڵگەیە ئەو لاهووتییە وردەکار و ژیرە ویستوویەتی بوونی ڕەبی مەسیحی کە بە بێ کۆتایی و یەکتا، بەڵام سێ ڕەنگی هەیە «باوک، ڕۆڵە، گیانی پاک» ناسراوە، ساغ بکاتەوە. بۆ ئەم مەبەستە هەوڵی داوە پشت ئەستوور بە چەند بنەمایەک چەندین دەستەواژە وەک پێشەکی و بنەما ڕەنگ بڕێژێ، کە تایبەتمەندی ناچارەکی و ئەوپەڕی ڕوون و ڕەوانیان تێدا بێت و بوونی ڕەب وەک گەوهەری یەکەم و ئەوپەڕی گەوهەری بەرز بەشێوازێکی ناچاری لێیان بکەوێتەوە، ئینجا ئەو سێ بەڵگەیە سێ یەکەی تایبەتمەندی لە یەک گەوهەرا خەست بکەنەوە کە بە هۆی ویست (ئیرادە) و تێگەیشتنی Verstand ڕەببەوە بێ کۆتایی و بێ سنووری ڕەب کە مایەی تاکە بوونەکەیەتی پشت ڕاست ببێتەوە.

لە بەڵگەی هۆیەکیدا «بە دواداهاتنی ئەنجام و کەوتنەوەی لە هۆکارەوە» سکوتس دەڵێ: شتێک دەکرێ دابهێنرێ و وەک ئەنجامێک بکەوێتەوە. ئەو شتە، یان خۆی هۆکاری خۆیەتی و خۆی داهێناوە، یان لە هیچەوە کەوتۆتەوە، واتا هۆکارەکەی هیچ بووە، یان لە هۆکارێکەوە کەوتۆتەوە کە هۆی داهێنان و پەیدابوونەکەیەتی، گریمانەی یەکەم و دووەم ناگونجێن، چونکە بەهیچ بنەمایەک پشت ڕاست ناکرێنەوە، کەوابوو داهێنانەکە لەهۆکارێک کەوتۆتەوە کە خۆی هۆکاری داهێنانی هەموو داهێنراوێکە و خۆی هیچ هۆکارێکی نییە. یەکەم هۆکار کە هۆکاری تری لە پێشەوە نەبووبێ لەوانی تر کامڵتر و تەواوترە، زنجیرەکەش بێ بڕانەوە بەردەوام نابێ، بۆیە دەبێ هۆکاری یەکەم هەبێ کە بێ سەرەتایە و هەموو بوونێک لەوەوە و بەو دەستی پێکردووە و خۆی سەر بە داهێنراوەکان نییە و لەوان جیایە.

ئەو پرسیارەی لێرەدا دەکرێت، داهێنراوەکان دەکرێن بە دوو بەشەوە، ئەگەر مرۆڤ بە زمانی فەلسەفەی ئەو سەردەمە بئاخڤێ، داهێنراوی ڕووکەش akzident داهێنراوی گەوهەری essentiell ئەم دووانە لە ڕوخسار و ناوەڕۆکدا لەیەکتری جیان، باشە ئەو زنجیرەی هۆکار و ئەنجامە هەردوو داهێنراوەکە وەک یەک و بەبێ جیاوازی دەگرێتەوە؟!

٥- سکوتس دوای ئەوەی ساغی کردەوە کە ڕەب وەک یەکەم هۆکاری داهێنەر (Wirkursache) هەیە، هەوڵ دەدات بوونەکەی وەک هۆکاری ئامانجەکی پشت ڕاست بکاتەوە (Zielursache). ئەگەر ڕەب یەکەم هۆکاری داهێنەر بێت، دەبێ هەر خۆیشی ئەو ئامانجە بێت کە هەموو شتێک هەوڵی بۆ دەدات. بە هەمان شێوازی هۆکاری یەکەم کە ناکرێ زنجیرەکە بێ پسانەوە بەردەوام بێت هۆکاری ئامانجەکیش هەروایە. ئەوی هۆکاری ئامانجەکییە ناکرێ بخرێتە ژێر ئامانجێکی ترەوە، چونکە ئەگەر وابێ یەکەم هۆکاری ئامانجەکی نابێت. ئەوەی کاریگەرە بەهۆی ئامانجێک کە هەیەتی ئەو تایبەتی و سروشتەی هەیە، بەڵام ئەوەی هۆکارێکی کاریگەری بوونەکەی نەبێ، ناکرێ دابهێنرێ و ئامانجێکی هەبێ، ئەوی یەکەمین هۆکاری ئامانجەکییە بە ناچاری دەبێ سروشتێکی هەبوونی هەبێ. ڕەب خۆی ئەو هۆکارەیە کە ئامانجی هەموو شتێکە.

دەربارەی بەڵگەی کەماڵ و تەواوەتی سکوتس بە هەمان شێواز هەوڵ دەدات ساغی بکاتەوە کە بوونی ڕەب لەوە دەکەوێتەوە کە ئەوپەڕی تەواوەتییە، بێ کەموکوڕی و کامڵە و کەماڵی تەواوەتییە. ئەوی سروشتی تەواوەتی و کەماڵی هەبێ، دەبێ بوونیشی هەبێ، چونکە تەواوەتی و کەماڵ بەبێ بوونی ڕاستەقینە نابێت و ناگونجێ(٩).

٦- خەسڵەت و تایبەتمەندی و (سیفەتەکانی) ڕەب بابەتێکی تری سەرنجڕاکێشن لە فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەورووپا و ئایینەکانی تردا. ئەو خەسڵەتانە بەگشتی دەکرێن بە دوو بەشەوە:

یەکەم: ئەوانەن کە ئایینەکان بەگشتی و لاهووت بە تایبەتی داویانەتە پاڵ ڕەب.

دووەم: ئەوانەن کە فەیلەسووفەکان لەکاتی باسکردنی ڕەبدا وەک ئەنجامێکی توێژینەوەکانیان- پشت ئەستوور

بەڕێز- بە خەسڵەت و تایبەتمەندی «ڕەب»یان داناوە.

ئاینی مەسیحی کە بڕوا سەرچاوەی لاهووتی سکوتسە، هەردووکیان بەهەماهەنگی پێکەوە وێنەیەکیان دەربارەی ڕەبی مەسیحییەکان کێشاوە، چەند خەسڵەتێکی هەیە وەک: توانای لە ڕادە و سنوور بەدەرە، لە هەموو جێگا و سەردەمێکدا هەیە، دادپەروەرە، بە ڕەحم و بەزەییە(١٠)، داهێنەرە و بە تەنگ داهێنەرەکانەوەیە، ئەگەرچی ئەم خەسڵەتانە بابەتی بڕوا و باوەڕ و ئیمانن و بەهیچ بنەمایەکی ژێر پشت ڕاست ناکرێنەوە- ئەگەر نەگوترێ چەند گریمانەیەکن لە چوارچێوەی بڕوا و مرۆڤی ئیماندار ناچنە دەرەوە- ئەوە کێشەیەک دێنێتە ئاراوە کە خۆی لەسەر شێوەی پرسیارێکدا بەرجەستە دەکات؛ ئایا ئەم خەسڵەتانە بەشێکن لە خودی ڕەب، یان نا؟ ئەگەر بەشێک بن سادەیی و ساکاری ڕەب تێک نادەن و نابنە مایەی ئەوەی ڕەب بەو جۆرە سەرنج بدرێ کە فرە ڕەنگە؟ بە واتایەکی تر ئایا ئەو تایبەتمەندییانەی کە لێرەدا بە خەسڵەت (صفات) ناوبراون بەشێکن لە گەوهەری ڕەب، یان نا؟ وەڵامەکە بە هەر جۆرێک بدرێتەوە کێشەیەکی تری لێدەکەوێتەوە لە کێشەی خەسڵەتەکان ئاسانتر و ساکارتر نییە ئەگەر ئاڵۆزتر نەبێ، چونکە بەهیچ هێز و توانایەکی مرۆڤ ناتوانرێ بە تەواوەتی بە لایەکدا بخرێ. ئایا ئەمە لە خۆیدا کێشەیەکی ڕاستەقینەیە، یان هزر و بیروبڕوای مرۆڤ خۆی داهێناوە؟!

جۆری دووەمیان ئەوانەن کە فەیلەسووفە لاهووتییەکان ناویان هێناون وەک: ڕەب یەکەم هۆکاری کاریگەرە، دوا ئامانجی دووری هەموو بوونەوەرێکە، ئەو بزوێنەرەیە کە خۆی نابزوێ، کەماڵ و ئەوپەڕی تەواوەتییە، یەک ڕەنگ و یەکتا و سادە و ساکارە. ئەو دوو جۆرە خەسڵەتانە کە دراونەتە پاڵ ڕەب ئەو دوو ڕەنگییە ساغ دەکاتەوە کە لە جیهاندیدی سکوتسدا بەرجەستە بووە هەڵوێستی ئایین و بڕوا لەلایەک و هەڵوێستی فەلسەفە و ژیری و مەنتیق لەلایەکی ترەوە.

مرۆڤ کە لەو بابەتانە ورد دەبێتەوە دەگاتە ئەو ڕادەیە وای بۆ بچێ گریمانەکان لە خۆیاندا لە ڕیزکردنی وشە بەو لاوە نین، چونکە لەم گریمانانەدا وشە لەگەڵ واتا جێگۆڕکێ کراون.

زمان و تاک و کۆ
هەندەکی و هەمەکی

١- بوونی فرە ڕەنگی و یەک ڕەنگی لە ژیان و بوون و جیهاندا کە بە تەواوەتی لە بەکارهێنانی زمانی ڕۆژانە و ڕستە و دەستەواژەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە و بەرجەستە بووە، کەرەسەیەکی بە بڕشت و بەپێزی توێژینەوەی قەڵەمی فەیلەسووف و لاهووتییەکان بووە، کامیان بنەڕەت و کامیان پاشکۆن؟ فرە ڕەنگی، یان یەک ڕەنگی لە سروشت، ژیاندا، هەندەکی و هەمەکی لە زمان و ڕستە و دەستەواژەکانیدا؟!

ئەگەر مرۆڤ سروشت و دەوروبەر پشتگوێ بخات و لە پێکهاتەی دەستەواژە و ڕستەکانی زمانی ژیانی ڕۆژانە ورد ببێتەوە جۆرە فرە ڕەنگییەکی سەرنجڕاکێش بەدی دەکات، وشە هەیە خۆی لەخۆیدا بەپێی پێکهاتە و ڕۆنانەکەی تاکە، بەڵام واتا و دەلالەتی کۆدەبەخشێ. ئەمە چی دەگەیەنێ؟ ئایا ئەو وشەیەی نێو ڕستەی زمان سیمبۆلێکە هەڵکەوتێک کە لە ژیان و دەوروبەردا هەیە بەرجەستە دەکات؟ یان خۆی لەخۆیدا واتایەکی گشتی هەمەکییە چەند تایبەتمەندییەکی گەوهەریی کە سروشتی بابەتەکە نیشان دەدەن کۆی کردوونەتەوە و دوای جیاکردنەوەیان لەو جیاکارانەی تاکەکانی بابەتەکە لە یەکتری دادەبڕن بە پرۆسەیەکی پەتی کردن کە بەلاتینی ئەبستراکتی پێ دەگوترێ لە دوو توێ و چوارچێوەی ئەو وشە بە ڕوخسار گشتییە هەمەکییەدا دایڕشتوون؟! ئەگەر وەڵامەکە (ئارێ- نارێ) بوو ئەو ئەنجامانەی دەکەونەوە چین و چۆنن؟! سکوتس لەو کایە و دەقەرەدا دەست ڕۆیشتوویی خۆی نیشان داوە، بە تایبەتی لەو هەوڵەیدا داویەتی و بۆ ڕەنگڕشتنی تیۆری هەندەکی و تاک (Individualitat) ئەو لەبەردەم دوو ڕەوشی جیاوازدا بووە:

یەکەم: تایبەتمەندی لە جیهانی بوونەوەردا.

دووەم: گشتی و هەمەکی لە جیهانی چەمک و بۆچووندا.

زمان

ئەو دوو ڕەنگییەی هەڵکەوت و زمان سێ ڕێتێچوونی لێدەکەوێتەوە تای تەرازوو بەلای هەر کامێکیاندا لاسەنگ بکرێت جیهاندیدەکەی دیار و دەستنیشان

دەکات:

یەکەم: کێشەکە لەخۆیدا کێشەیەکی زمانە، چونکە پێکهاتەی ژێر و هزری مرۆڤ بەو جۆرەیە کە دەبێ لەژێر هەمە ڕەنگیدا جۆرە ڕێکوپێکی و هارمۆنییەک بە هزر و زمان لە بووندا گریمانە بکات.

دووەم: ئەو هەمەکییە گشتییانە بوونی ڕاستەقینەیان هەیە و ئەو بوون و ڕۆڵە لە هی تاکە هەندەکییەکان کەمتر نییە.

سێیەم: ئەو چەمکە هەمەکییە گشتییانە (مرۆڤ، زیندەوەر، ئەسپ..) لە چەند وشە و چەمک و ناوێکی گشتی بەولاوە شتێکی تر نین و بەهۆی پەتی کردن و گشت کردنەوە بە (ئەبستراکت) ڕۆنراون و بوونێکی ڕاستەقینەیان نییە، ئەوی هەیە تاکەکانن، ئەو چەمکانە تەنیا لەنێو ڕستەکانی زمان و لە ناخ و مێشک و هزری مرۆڤدا هەن.

٢- مرۆڤ دەتوانێ لە بابەتی تاک و کۆدا (لە بۆچوونی تاک و گشتیدا) سکوتس بە ڕیئالیست بە واتای سەدەکانی ناوەڕاست دابنێ، بەلایەوە ئەوی ڕاستەقینەیە تاکە و چەمکە گشتییەکان لە بۆچوونی ناو مێشک و دەربڕینەکەی لە زماندا بەو لاوە نین، هەروەها لەو باوەڕەدا بووە کە بەهیچ جۆرێک تاک ناچێتەوە سەر هەمەکی گشتی و نە لە بوونی مادده و لە فۆرمەکەی کەوتۆتەوە. لەو سەردەمەدا وا باو بووە کە بوونی مادده وەک کەرەستەیەک کە ئامادەیە ڕوخسار و فۆرمێک وەربگرێ ئینجا بخرێتە خانەی بوونی ڕاستەقینە و دیاریکراوەوە، هۆکاری پەیدابوونی بۆچوونی تاک و چەمکە گشتییەکەیەتی. بوونی ڕاستەقینەی تاک هیچ لە بوونی ڕاستەقینەی گەوهەری ماددەیی کەمتر نییە(١١). ئەو بۆچوونە دواتر لەلای ئۆکام بەتەواوەتی خەتوخاڵی داوە.

ویستی ئازاد و ئاکار

١- بابەتی ویستی ئازاد و ئاکار و ئۆباڵی ئەستۆ و دادپەروەری چوار بابەتن، ئەگەرچی هەریەکە سەربەخۆ دێتە بەرچاو، بەڵام بەڕاستی لەچوارچێوەیەکی دیاریکراودا توندوتۆڵ بەیەکەوە بەسترانەتەوە. هەر لەسەردەمی «یۆنانی کۆن»ەوە هەست بەو لایەنە کراوە و لە فەلسەفەی سێ ئایینەکەدا پتر گەرموگوڕی بە بەردا کراوە، چونکە بووە بە بابەتێکی سەرەکی فەلسەفە و لاهووت. دوور نییە لێرەدا گازندە و ڕەخنەیەک بەرانبەر بەو بابەتە لە چوارچێوەی ئەو پرسیارەدا بێتە کایەوە: ئایا ئەو بابەتە وەک زۆربەی هەرە زۆری کێشەکانی لاهووت دروست کراو نییە و ئەنجامێکی لۆژیکی نییە لەو گریمانانە کەوتبێتەوە کە ئایینەکان بۆ چەسپاندنی جیهاندید و دۆگم و بنەماکانی بڕواوئیمانیان کردوویانن؟! ئەگەر نا ئەو بابەتە نە بەهێز و توانای مرۆڤ بە لادا دەخرێ و نەتوزقاڵێک باری سەختی ژیانی مرۆڤی ئەو سەردەمانەی سووک کردووە!؟

ئەو پرسیارە کاڵ دەبێتەوە و ڕاستی خۆی لە دەست دەدات، ئەگەر هەلومەرجی سەردەمی سەرهەڵدانەکەی لە چوارچێوە مێژووییەکەیدا لەبەرچاو بگیرێت. هەرسێک ئایینەکە ناچارییەکی (حەتمیەتێکی) مێژوویی بوون و هەر دەبوو بێن و بڵاو ببنەوە. کەسێک لاری لەوە نییە کە ئیسلام بە شێوەیەک لە شێوەکان سیستمی کۆیلایەتی هەڵوەشاندەوە، بەندەکانی کە دەبوون بە موسڵمان ڕزگار کرد و لە دواییدا- بە تایبەتی لە سەردەمی عەبباسییەکاندا- سیستمی دەرەبەگایەتی دروست کرد، ئەو گۆڕینەی قۆناغی کۆمەڵگا لە کۆیلایەتییەوە بەرەو دەرەبەگایەتی ئەرکێک بووە لەو ئەرکە مێژووییانەی بە فاکتەرێکی دیاریکراو سپێردراوە، ئەو فاکتە لەو سەردەمەدا نەکراوە و لە توانادا نەبووە لە ئایینێکی دیاریکراو بە دەر بێت.

٢- لە چەند دەقێکی ئایینیدا بە تایبەتی لە تەوراتی مووساییدا کە سەرچاوەیەکی سەرەکی ئایین و لاهووتی مەسیحییە و ئینجیل «گوایە» تەواوکاریەتی، هەروەها لە چەند ئایەتێکی قورئاندا، دوو جۆر بۆچوون سەرنجڕاکێشن، لەیەکێکیاندا مرۆڤ ئازادە و لەوی تریاندا هەموو شتێک لەناو چاوانی نووسراوە. ئەو بابەتە کاتی خۆی بە (قەزاو قەدەر) و بە (چارەنووس و قەدەر) Fatalism ناوبراوە.

ئەو کێشەیەی لێرەدا ڕووبەڕووی لاهووتییە مەسیحییەکان بۆتەوە ئەوەیە:

- گومان لە دادپەروەری ڕەب ناکرێت، ئیتر دەبێ مرۆڤ ئازاد بێ بۆ ئەوەی لەو کارانەی کردوویەتی ئۆباڵ بکێشێ و بچێتە ژێر ئەنجامەکانیانەوە بە چاکی و بەدکارییانەوە. ئەوی لێرەدا وەک پرسیار دێتە بەردەم:

ئایا ئەو ئازادییەی مرۆڤ لە کار و چالاکی و بڕیاردانیدا لەگەڵ دەسەڵات و هێزی بێ سنوور و بەلایەکدا خەرانە و چارەنووس و داهێنانی ڕەببدا دەگونجێ و دێتەوە؟! ئەگەر مــرۆڤ لەوەی دەیکات ئازاد بێ، ئەی ڕۆڵی ڕەب چی دەبێ؟! ئەگـەر وەڵامــەکـە بە نەء بێت، گـریمانەی دووەم دەبێ بەم جۆرە بێت:

– ئەگـەر مـرۆڤ ئازاد نەبێت و هەمـوو شـتێک لەناو چاوانی نووسرابێ، چۆن لێپرسینەوەی لەگـەڵدا دەکرێ؟ ئایا سـزادانی مــرۆڤ لەسـەر کــارێک کــە لە چارەی نووسرابێ لەگـەڵ دادپەروەری ڕەب دەگونجێ و دێتەوە؟! ئەوی لێـرەدا سـەرنج بۆ لای خـۆی ڕادەکـێـشێ زیرەکی لاهووتییـەکـانە لە چۆنیـەتی داڕشتنی پرسـیـارەکـان- لە چوارچێوەی بەکارهێنانی زماندا- ئینجا پێناسەکردن و تاووتوو کـردنی وشـە و ئامـانج و مـەبەسـتی بابەتەکـە بەجـۆرێک کە بابەتە کـێـشـە ئاسـاکـە تاڕادەیەک کـاڵ ببـێـتـەوە و جـۆرە ئەنجـامـێـکی لێ بکەوێتـەوە لەگـەڵ دۆگمەکانی ئایین کە گریمانەی دادپەروەری ڕەب و توانا و هێـز و دەسـەڵاتە لە سنوور بەدەرەکـەی کـردووە، بێتـەوە، جگە لەوەی جۆرە ئازادییەکی ئەوتۆ ئیتر ڕوخسارەکی و دەڵەمـەیی بێ، یان تەنیـا هەر جـۆرە دەربڕینێکی وشـە و زمان بێت بە مرۆڤ ببەخشرێ.

پێش سکوتس لە فـەلسـەفـە و زانسـتی کـەلامی ئیـسـلامـدا ئەو بابەتە بە تێـروتەسـەلی باس کـراوە و زۆربەی هەرە زۆری ئەو بابەتانە وەرگـێـڕدراونەتە سـەر زمـانی لاتینی و بەپێی سـەرچاوەکـان ئەو لاهووتیـیـە مەسیحییە چاوی پێیان کەوتوون، سانت ئۆگۆستین و تۆمـاسی پاک لە هەمـان مـەیداندا ئەسپی قـەڵەمـیـان تاوداوە، بۆیە دەکرێ بوترێ سکوتس کۆی جیهاندیدێکی فـرە ڕەنگ و تێـروتەسـەل و بە پـێـزی لەبەردەسـتـدا بووە، ئەگەر پەسندیشی نەکردبێ، بێ سێ و دوو کردن ئەوپەڕی سوودی لێ وەرگرتووە.

٣- سکوتس بۆچوونێکی تایبـەتی خـۆی لەم بـارەیەوە هەبـووە، بەڵام بۆچوونەکــە بە تەواوەتی لە چوارچێـوەی پێوەندی نێوان بڕوا و ژیر، فـەلسـەفە و لاهووتدا ڕەنگی داوەتەوە. جگە لەوەی بنەڕەتەکـانی مـەزهەبەکـەی کـە فـرەنسـیـسـکان بـووە لەبەرچاو گـرتـووە. بە بۆچوونی ئەم کەڵە لاهووتییە:

کرداری مرۆڤ دەکرێ بە دوو بەشەوە:

– کـردارێک کـە لە هێـزێکی پاڵنەری زگـمـاک -in stinktiv دەکەوێتـەوە و هیـچ جـۆرە بڕیار و ویسـتـێکی پێشیـیانەی تێدانییە. جا ئەو کارە بە مەبەست و نیـازی چاک و چاکەکاری کرابێ، یان نا. ئەو هۆکارە سروشتییە پاڵنەرە جێ دەسـتی ویسـتی ئازادی پێـوە دیار نیـیـە لە زمـانی عـەرەبیـدا وشـەی (غـەریزەی) بۆ دانراوە، جـۆرە ئاراستەیەک نیشان دەدات.

– کـردارێک کـە مـرۆڤی ژێر ئازادانە بڕیاری کـردنی دابێ(١٢) جـا ئەو کـارە چاکـەکـاری، خـۆشـەویسـتی، بڕوابوون و خـۆشـەویسـتی ڕەب بێ، یان بە پێـچـەوانەوە بێ.

کـرداری یەکـەم کـە ئاراسـتـەکـەی دیار بێ، جـۆرە ناچارییەک نیشان دەدات هەروەک ئەوەی هۆکاری پاڵنەر ئامانجەکەی بۆ دیار و دەستنیشـان کردبێ، بەڵام کرداری پشت ئەسـتـوور بە ویسـتی ئازادی هەڵبـژاردن و بڕیار و دەستنیشانکردنی تێدا بەدی دەکرێت. دەکرێ لە یەکەمدا سـوود و قــازانج دەور و ڕۆڵی بەرچاو بگـێـڕن، بەڵام لە دووەمیاندا ئازادی بڕیاردان جێگای سوود و قازانجەکەی گرتۆتەوە. بەم پێیە لێپرسینەوە و چوونە ژێر بار و ئۆباڵ گرتنە ئەستۆ دێتە پێشەوە. ویست لەو ڕەوشەدا دەسەڵاتی ژێر دەخـاتە لاوە و بڕیار دەدات کـارەکـە بکات، یان نا، بڕیارەکـە ئارێ بێ، یان نارێ. هەر خـۆشی بەبێ ئەوەی کاری تێبکرێت جیاوازی لەنێوان چاکەکاری و بەدکاریدا دەکات و تای تەرازوو بەلایەکدا دەشکێنێتەوە. ئەگەر ئەو بۆچوونەی سکوتس پەسند بێت کـە ویست لەو کـارەیدا ئازادە و پەکی لەسـەر فـام و ژیر نەکەوتووە و بگرە خـۆی بەبێ زمان و بڕیاری ئەوان هەڵبژاردنەکە دەکات، ناکرێ مرۆڤ بپرسێ و بڵێ، باشە هەڵبژاردنی ئەو چاکەکارییە و بەلانانی بەدکـاری جۆرە ئامـانجـەکـیـیـەک پشت ڕاست دەکـاتەوە کە لە چوارچێـوەی سـوود و قازانج و ئامـانجدا (Final) خۆی دەبینێتەوە؟ دەکرێ ئەو پرسیارە بەوە کاڵ بکرێتـەوە کـە بوترێ: ویسـتی ئازاد ئەوەیە کـە ئازادی بڕیاردانی تێدا بێت.

هەویری ئەو بابەتە ئاوێکی زۆر دەکێشێ و کێشەکەی ئەگـەرچی ئایین خـۆی دروسـتی کـردووە، بە ئاسـانی بەلایەکـدا ناخرێ، ئایا ئەگـەر مـرۆڤ کـاری بەد ناکـات لەوەوەیە کــە بەدکــاری لەخـۆیدا پەسند نیــیــە و بە پێچەوانەی بنەماکانی مرۆڤایەتی مرۆڤەوەیە، یان لەبەر

ئەوەیە کە بەدکاری بەپێی بنەماکانی ئایین و یاسا قەدەغە و ڕێگا نەدراوە و سزای بەدوادا دێت؟!

سکوتس وەک فەیلەسووفەکانی پێش خۆی باسی پێوەندی نێوان ژیر و تێگەیشتن و ویستی کردووە، بەڵام بە پێچەوانەی ئەوانەوە، بەتایبەتی بە پێچەوانەی تۆماسی ئەکوینی پاکەوە، لەو باوەڕەدا بووە، بگرە بە تەواوی باوەڕی وابووە کە ویست (ئیرادە) ئازادە و پابەندی ئەو بڕیار و بۆچوونانە نییە کە ژیر دەیاندات و ڕەنگیان دەڕێژێ. ویست لە بەرانبەر بۆچوون و بڕیارەکانی ژیردا ئازادانە دەوەستێ و بەپێی ئازادی خۆی بڕیاری پەسندکردنی یەکێکیان دەدات، بەبێ ئەوەی پابەندی لایەنێک بێت، یان بەهۆی کارلێکردنی ژیرەوە، یان بەهۆی تێگەیشتن (فامەوە) ئەو هەڵبژاردنەی کردبێ.

هەر بەم پێیە ویستی ڕەب بە ویستی چاکەکاری دادەنێ و دەگاتە ئەو ئەنجامەی ئەوەی ڕەب بیکات و بیخوازی لە خۆیدا چاک و باش و چاکەکارییە، بۆیە بەلای سکوتسەوە ڕەب داهێنانی بوون و جیهانی هەڵبژاردووە- بە ویستی ئازاد- نەک لەبەر ئەوەی بوون و جیهان لە خۆیاندا و کاری داهێنانەکە لە خۆیدا چاک و چاکەکارییە، بەڵکو لەبەر ئەوەی ڕەب خۆی بە ویستی خۆی ئەمەی ویستووە، بۆیە ئەمانە لە خۆیاندا باش و چاکە و چاکەکارین. هەر لەو بۆچوونەوە ویستی ئازاد و بڕیاری هەڵبژاردن و پەسندکردنی ئایین دەدات. بەلای سکوتسەوە ئەرکی سەرشانی مرۆڤە ئایینی هەبێ و بڕوای بە ئایین هەبێ، ئەگەرچی لەلایەن ڕەببەوە هاتووە و بڕیاری لەسەر دراوە (geboten).

سەرچاوە و پەراوێز:

1- Hans Joachim Storig., Kleine Weltgeschichte der Philosophie. Stuttgart 1961. S.307.

2- Dr. Paul Deussen., Die Philosophie des Mittelalters Leipzig 1915. S.445.

3- Johannes Hirschberger., Geschichte der Philosophie. Bd. I Komet. Koln 1980. S.539.

4- Franz Schupp. Geschichte der Philosophie. Bd.2. Christliche Antike Mittelalter. Meiner 2003. S.439.

5- F.C. Coplestion., Geschichte der Philosophie im Mittelalter. Munchen 1976. S.208. ff.

6- Wilhelm Weischedel., Der Gott der Philosophen. WB. Darmstadt 1993. S.142.

7- Bohner, Phil. und GiLson, E., Christliche Philosophie. Bd. 3., Zweite Aflage. Paderborn 1954. S.573. ff.

8- Maurice De Wulf., Geschichte der mittelalterlichen Philosophie. Tubingen 1913. S.332. Par. 348.

9- Phil. Bohner und E. Gilson., Ebenda. 578.

١٠- يوسف كرم، تأريخ الفلسفة الاوروبية في العصر الوسيط، مكتبة الدراسات الفلسفية- دارالمعارف بمصر ١٩٥٧. ص١٩٢ فما بعد.

11- Phil. Bohner und E. Gilson., Ebenda. S. 585.

12- Maurice De Wulf., Ebenda. S.335.

13- Dr. Paul Deussen., Ebenda. S.446.